

«ВЕЛИКА ЯСА» ЧИНГІСХАНА – ЯК ОСНОВНЕ ДЖЕРЕЛО СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МОНГОЛЬСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

THE «GREAT YASA» OF GENGHIS KHAN IS THE MAIN SOURCE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE MONGOLIAN LEGAL SYSTEM

Кузуб О.О., студент I курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шигаль Д.А., к. ю. н.,
доцент кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню різних поглядів вітчизняних і зарубіжних вчених щодо історико-правового документу «Велика Яса», що містила в собі імперську ідею самого Чингісхана, яка полягала у бажанні ним створити сильну монгольську державу. За допомогою історичного і системно-структурного методів у вивченні історії держави і права, здійснюється спроба з'ясувати, що є джерелом створення цієї письмової законодавчої пам'ятки, а також робиться акцент на з'ясуванні чинників, що сприяли її виникненню.

Особлива увага, зосереджується на дослідженні змісту самого історико-правового документу «Велика Яса». На підставі якого, формується уявлення про історію держави і права монголів як кочового народу та його соціального побуту, проте це питання, навіть зараз, не є повністю розв'язаним, оскільки первинний текст цього документу повністю не зберігся. Також, в статті розповідається про процеси появи права в суспільстві, організованого в державу, що в даному випадку є монгольське, яке до цього жило окремими кочовими племенами. Інакше кажучи, автор наголошує на тому, що саме поява історико-правового документу «Велика Яса» сприяла розкладу родового устрою.

У висновку, підкреслюється значущість цієї історичної законодавчої пам'ятки не тільки у становленні та подальшому розвитку всієї монгольської правової системи, а у виникненні самої держави монголів, управління в якій, ґрунтувалося на засадах закону, а не на свавіллі верховного правителя, як в східних деспотіях. Наголошується, також, на тому, що «Велика Яса» має важливе правове значення й для сучасної світової правової системи, що полягання в осмисленні питання щодо досконалості сучасних законів. Таким чином, стаття, на прикладі історико-правового документу «Велика Яса», надає змогу краще зрозуміти процеси появи права в суспільстві, організованого в державу.

Ключові слова: «Велика Яса», монгольська правова система, звичаєве право, правовий зміст, правове значення.

The article is devoted to the study of different views of domestic and foreign scholars on the historical and legal document «Great Yasa», which contained the imperial idea of Genghis Khan himself, which was his desire to create a strong Mongol state. With the help of historical and system-structural methods in the study of the history of state and law, an attempt is made to find out what is the source of this written legislative monument, and emphasis is placed on elucidating the factors that contributed to its emergence.

Particular attention is focused on the study of the content of the historical and legal document «Great Yasa». On the basis of this, the idea of the history of the state and the rights of the Mongols as a nomadic people and its social life is formed, but this issue, even now, is not fully resolved, as the original text of this document is not fully preserved. Also, the article describes the processes of emergence of law in society, organized into a state, which in this case is the Mongols, who previously lived as separate nomadic tribes. In other words, the author emphasizes that the appearance of the historical and legal document «Great Yasa» contributed to the disintegration of the tribal system.

In conclusion, the importance of this historical legislative monument is emphasized not only in the formation and further development of the entire Mongolian legal system but in the emergence of the Mongol state itself, whose rule was based on the law and not on the arbitrariness of the supreme ruler. It is also emphasized that the «Great Yasa» has important legal significance for the modern world legal system, which is to understand the question of the perfection of modern laws. Thus, the article, on the example of the historical and legal document «Great Yasa», provides a better understanding of the processes of law in society, organized in the state.

Key words: «Great Yasa», Mongolian legal system, customary law, legal content, legal significance.

Постановка проблеми. Велике значення для юридичних і історичних наук має вивчення джерел створення правової системи країни та впливу звичаїв, які склалися історично і передавалися із покоління в покоління, на управлінську систему і законодавства країни. Тому, виходячи з цього, можна сказати, що вивчення архаїчних регуляторів допоможе нам краще зрозуміти закономірності виникнення та розвитку монгольського права, а також чинники, що сприяли його створенню.

Однак, слід зазначити, що питання родового устрою, права і держави монголів, навіть в наші часи, не є повністю розв'язаним. Це пов'язано з тим, що оригінальний текст документу «Велика Яса» повністю не зберігся. Як зазначає С. Ж. Дугаров, однією з причин цього явища є малочисельність збережених писемних джерел, створених монголами, деякі з яких були знищені в результаті розпаду Монгольської імперії і встановленням влади китайської династії Мін [1, с. 206]. В ті часи вона володіла великим флотом і військом, що дало їй змогу здобути перемогу над монголами. Армія Міна керувалась принципом: «Вбивай, татар, знищуй татарські книги» [2, ст. 11]. Незважаючи на все це, ми можемо відтворити,

хоча не повністю, уявлення і знання щодо історичного документу «Велика Яса».

Стан опрацювання. Наукову основу даної статті складають дослідження зарубіжних і вітчизняних вчених з цього питання в галузі теорії та історії держави і права, серед яких слід відмітити праці Ф. Ф. Мухаметова, Г. В. Вернадського, С. Ж. Дугарова, І. Я. Гурлянда, В. В. Бартольді, Б. Я. Владимирцева, В. О. Рязановського та інших. У них існували різні думки щодо історичного документу «Велика Яса», зокрема щодо походження його назви та форми. З цього приводу, Г. В. Вернадський писав, що монгольське слово «яса» означає «поведінку» або «декрет». На його думку, «Велику Ясу» не можна охарактеризувати як звичайне законодавство, оскільки вона була для монголів узагальненою мудрістю засновника імперії Чингісхана, якого вважали богонатхненним Сином Неба [3, с. 38]. В. А. Рязановський, з цього приводу, писав: «Слово Яса означає заборону, статут, закон... Велика Яса представляє письмовий законодавчий пам'ятник, виданий Чингісханом» [4, с. 34].

Проте, сучасні дослідники дотримуються думки, що «Велику Ясу» не можна вважати систематизова-

ним збірником законів, оскільки він включав ярлики – накази, Білик – повчання, ясак – закони. Незважаючи на те, що існує багато думок з приводу цього питання, кожна з них заслуговує на повагу і має право на існування в науці.

Метою статті є аналіз особливостей правового документу «Велика Яса», дослідження впливу чинників на його появу та взагалі всієї монгольської правової системи, а також визначення джерела створення.

Актуальність даної статті зумовлена інтересом до законодавства кочових племен, а також поповненням знань невідомою інформацією щодо монгольської правової системи, кращого розуміння процесів появи права в суспільстві, організованого в державу.

Виклад основного матеріалу. Слід почати з того, що держава великих монголів формувалась в межах «Великої Яси» Чингізхана – першого інтегрованого кодексу монгольських звичаїв і загальних принципів права. Взагалі, формально його було прийнято в 1206 році на курультай (з'їзді) монгольських князів біля річки Онона. Проте через відсутність на той час писемності цей кодекс не було зафіксовано юридично у документах, тому він спочатку був представлений в усній формі. Однак з часом положення «Великої Яси» були записані і доповнювались новими законами. Це відбулось в 1218 році перед війною з Хорезмським султанатом, і в 1225 році перед завоюванням Тангутського царства [5, с. 6]. Проте, слід зазначити, що появі імператорського закону «Велика Яса» Чингісхана сприяли як зовнішні, так і внутрішні чинники. До головних внутрішніх можна віднести прихід до влади Темучина у 1204–1205 роках, який завершив процес об'єднання всіх монгольських племен з метою створення єдиної держави, де його було проголошено великим ханом Монголії з титулом Чингісхан, а також початок розвитку феодальних відносин в монгольському суспільстві. Що стосується зовнішніх чинників, то про них ми можемо дізнатися з монгольського літопису «Чиндаманин Еріхе», в якому пишеться: «За вигнання Алтан-хана китайського та підпорядкування своєї влади більшої частини китайців, тибетців і монголів, Чингісхан, володіючи великим проясненням, так Думав: закони і постанови китайців тверді, тонкі і неперемінні. І при цій думці, запросивши до себе з країни народу великого вчителя і 18 його розумних учнів, Чингісхан доручив їм скласти закони (йосон), з яких виходило б спокій і добробут для всіх його підданих, а особливо книгу законів (хулі-йосоні Білик) для охорони правління його. Коли, після складання, закони ці були переглянуті Чингісханом, то він знайшов їх відповідними своїм думкам і укладачів нагородив титулами і похвалами» [6, с. 89]. З цього можна зрозуміти, що китайська культура мала не тільки великий вплив на появу «Великої Яси», а й взагалі всієї монгольської правової системи. Зокрема, це полягає в тому, що монголи запозичили писемність у переможених найманів і на основі уйгурського алфавіту записали цей спочатку усний збір законів. До зовнішніх чинників можна додати, як вважає Владимирцев Б. Я., ще вплив християнської ідеї Вселенської імперії, яка покоїлась на релігійних підставах, і могла бути прийнята Ясою [7, с. 55].

Потрібно також зазначити, що до появи Монгольської держави і взагалі «Великої Яси» монголи жили племенними об'єднаннями або окремими племенами. Монгольський родовий устрій ґрунтувався на класовому поділі суспільства, тоді вони ще не мали централізованого державного управління і права в звичному розумінні. Правила поведінки виражалися головним чином у формі звичаїв [8, с. 5]. Тому можна сказати, що джерелом для створення «Великої Яси» стало звичаєві норми тюрків-монголів, які незабаром зазнали кодифікації, що, у свою чергу, призвело до появи звичаєвого права. Взагалі, правовий звичай – це історично перша форма існування право-

вих норм, першоджерело права [9, с. 8]. Слід зазначити, що звичай стає правовим тільки тоді, коли з'являється держава і його дотримання забезпечується апаратом державного примусу. Як зазначає Шириджик В. М.: «Звичайне право – найбільш рання форма виникнення права, заснованого на звичаях, що регулює певні суспільні відносини в державі, які розвиваються та санкціоновані уповноваженими органами влади». Також він пише, що звичайне (звичаєве) право є перехідним етапом між звичаєм і законом [10, с. 279]. Тому можна сказати, що звичай є джерелом будь-якого права. Що стосується монгольської правової системи, то для монгольського феодального суспільства було характерне звичаєве (звичайне) право, яке, у свою чергу, сприяло появі «Великої Яси». І. Я. Гурлянд у своєму дослідженні зазначає, що монгольське право в своєму розвитку пройшло певну еволюцію [11, с. 6]. Оскільки основним типом господарства залишався у кочовиків номадний спосіб виробництва, традиційно в усіх законодавчих пам'ятках монголів простежується загальна лінія, але разом з тим з'являються нові норми, які свідчать про певну трансформацію звичаєвого права монгольських народів, викликані впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників [12, с. 68].

Щодо самої «Великої Яси», то цей збір законів представляв собою сукупність об'єднаних звичаєвих прав. Його створення було закономірним і впливало із потреб суспільного розвитку. Інакше кажучи, як зазначає Ф. Ф. Мухаметов у своєму дослідженні, в «Великій Ясі» було зафіксовано не беззастережне підпорядкування влади, заснованої на насильстві, а гостра необхідність знайти силу для самооборони, жертвуючи навіть при цьому звичною незалежністю і особистою свободою [13, с. 65]. З цих слів можна дійти думки, що для монгольського характеру було характерне самопожертва, енергійність і здатність знаходити вихід зі складної ситуації. Можна також зрозуміти, що монголи дійсно дивилися на «Велику Ясу» як на Євангелію чи Коран [14, с. 79]. Тобто, вона стала опорою для монгольського народу і виконувала роль соціального регулятора, а також ставала програмою подальшого розвитку держави. Проте «Велику Ясу» не можна розглядати як кодекс в сучасному розумінні, оскільки вона не регулювала всіх сфер монгольського життя. Це, скоріш за все було зумовлено тим, що він, в першу чергу, був спрямований на регулювання відносин між монгольськими племенами шляхом досягнення компромісу, а, по друге, був спрямований на те, щоб уніфікувати дієві звичаєві норми багатьох монгольських племен. Взагалі, «Велика Яса» складається з двох великих розділів: «Білика» та самої «Яси». «Білик» представляв собою збірник висловів Чингісхана, які могли бути як загального характеру, так із приводу конкретної ситуації. Що стосується самої «Яси» та її правового змісту, то цей збір законів має досить конкретні положення, які стосуються певних сфер, таких, як ханська держава, природа, полювання і видобуток природних копалин в умовах воєнного часу, питання кримінального, адміністративного і цивільного права, розгляд особливостей міжнародних відносин, і в кожному з них дуже чітко визначена міра і ступінь покарання [15, с. 158]. Також, воно містить в собі приписи шлюбно-сімейного права. Зараз спробуємо коротко охарактеризувати кожне з цих положень.

Почнемо з міжнародного права, основне завдання якого полягало в встановленні вселенського світу, що відбувалось шляхом підпорядкування інших народів завдяки міжнародним переговорам або здійсненню нападу. Це чітко простежується в таких фрагментах: «Коли (монголам) потрібно писати до бунтівників або відправляти до них послів, не треба погрожувати надійністю і безліччю свого війська, але тільки оголосити: якщо ви підкоряєтесь, знайдете доброзичливість і спокій. Якщо станете чинити опір – що ми знаємо? Бог Вселенний знає, що з вами буде» [16, с. 70]. З цього також можна зрозуміти,

що кожна нація, що не визнає верховенства Чингісхана, вважалася повсталюю. Ще однією важливою особливістю є недоторканість послів, який дуже часто порушувався в ті часи іншими країнами і за це вони змушені були жорстко відплачувати. Хоча й не має цього чіткого положення в існуючій «Великій Ясі», проте більшість вчених вважає, що вона існувала. Їхня думка має право на існування, оскільки це можна зрозуміти з самої історії, наприклад, головною причиною поразки руських князів в 1223 році на річці Калці стало саме те, що вони викликали гнів у монголів внаслідок побиття їхніх послів. Незважаючи на все це, можна відмітити, як зазначає Г. В. Вернадський: «Монгольська держава, на думку своїх творців, не було державою серед інших держав світу, а уявляло себе як світову імперію у процесі становлення» [3, с. 109]. Тобто, інакше кажучи, можна сказати, що міжнародне монгольське право в сучасному розумінні порушує принцип суверенності інших держав.

Що стосується адміністративного права, слід виокремити головні його положення. Верховна влада в країні належала хану. Це твердження ми також знаходимо в праці Джованні Да П'яно Карпіні «Історія монголів», що монголам забороняється «давати (царям і знаті) різноманітні барвисті титули, як то роблять інші народи, особливо мусульмани. Тому, хто на троні сидить, один тільки титул личить – Хан або Каган» [17, с. 24]. Також в «Великій Ясі» розповідається про порядок обрання нового керівника країни, згідно з якою «забороняється призначати будь-кого ханом, поки він не буде обраний знатними представниками народу на курултаї» [18, с. 495].

Слід також відзначити армійський статут і статут о полюванні. В статуті о полюванні ми можемо дізнатися про те, що полювання розглядалося Чингісханом як основа для військової підготовки і виховання з молодих років. Це чітко можна простежити в таких фрагментах: «Коли монголи не зайняті війною, вони повинні віддаватися полюванню. І вони повинні навчати своїх синів, як полювати на диких тварин, щоб вони набиралися досвіду в боротьбі з ними і знаходили силу, енергію виносити втому і бути знатними зустрічати ворогів, як вони зустрічають у боротьбі диких звірів, не шкодуючи (себе)» [18, с. 495]. Щодо військового статуту, то можна відмітити, що створення війська було головною ціллю Чингісхана і це не дивно, оскільки це дало змогу створити потужну армію і велику імперію – Золоту Орду. Проте, це все стало можливим завдяки жорсткій дисципліні і суворим законам «Великої Яси». Слід відмітити такі статті, як 7, 15, 17, 18, в яких все чітко простежується. Так, стаття 7-а і 18-а стосувалася озброєння монголів і його важливості. В 7-ій статті йшлося: «На час початку походу кожен воїн повинен отримати зброю з рук начальника, якому він підпорядкований. Він зобов'язаний зберігати її в справності і перед битвою пред'являти на огляд своєму начальникові». В 18-ій розповідалось: «Всі воєводи зобов'язані особисто проводити огляд війська й озброєння до виступу в похід, надавати їм все, з чим воїн здійснює похід, і оглядати все до голки і нитки. Якщо у воїна не знайшлося якої-небудь потрібної речі, начальник повинен покарати його. Озброєння (легке) і обмундирування воїн повинен робити за власний рахунок [6, с. 214]. 15-я і 17-я статті стосувались військової служби монголів. Так у 15-ій статті говорилося, що «кожен чоловік, за рідкісними виключеннями, зобов'язаний службою в армії». 17-я стаття визначала: «Всякий, хто не бере участь особисто у війні, зобов'язаний протягом певного часу попрацювати на користь держави без винагороди» [6, с. 214]. З цих положень можна зрозуміти, що військова повинність мала загальний характер, і у разі ухвалення запроваджувалася так звана «трудова повинність», яку потім використовували і в країнах Європи. Все це робилося з метою, як зазначає Рашид ад-Дін в «Джаміу ат-таваріх»: «Всі темники, тисяцькі і сотники

повинні завжди тримати своїх воїнів у повній бойовій готовності. При отриманні наказу про вихід у військовий похід, незалежно від доби, всі воїни повинні були негайно осідлати коней» [19, с. 102–105]. Також слід відмітити статтю 11, що стосувалася віротерпимості, вона мала важливе значення, оскільки монгольська армія складалася з різних національностей, і була спрямована на те, щоб зробити її більш організованою. Це чітко можна простежити в такому фрагменті: «Він ухвалив поважати всі сповідання, не віддаючи переваги жодній» [6, с. 142].

Необхідно також відзначити податкову систему, для якої було характерне те, що деякі групи населення мали так звані тарханні привілеї (іммунітет), тобто такі, що були звільнені від сплати податків. Як зазначає Маєркізі в своїй праці, такий статус мали священники всіх релігій, лікарі і вчені, оскільки від них очікувалася служба спеціального характеру (духовна або професійна).

Проте, головне місце в «Великій Ясі» займали норми кримінального права, які відзначалися суворою карністю. Частина з яких, включала різні заборони без вказівки на санкції (караність), до таких належали заборона людині брати їжу із рук іншої людини, доки остання сама не скоштує цієї їжі; перешагувати через вогнище, на якому готують їжу, а також через блюдо, з якого їдять; їсти у присутності іншої людини, не запросивши її їсти; прасувати на собі одяг та ін. [20, с. 20]. Взагалі, згідно з «Великою Ясою», злочином вважається те, що підлягає покаранню, внаслідок чого виокремлюють три види злочинів: злочини проти релігії, моральності і встановлених звичаїв; злочини проти життя та інтересів приватних осіб; злочини проти держави і представників влади. До першої категорії належали: перелюбство, цілеспрямована брехня, пригнічення будь-яких церков та духовенств, осквернення символів ритуального характеру (попелу та води), забій худоби невідповідно монгольським звичаям, чаклунство, содомії. Мірою покарання за все це була смерть. Щодо другої – це конокрадство, відведення худоби, злісне банкрутство, різні види самовільного користування чужими земельними угіддями, криницями (майнові злочини), різні види тілесних ушкоджень та заповідання смерті людини. Серед «майнових злочинів» розрізнялись незначна крадіжка, яка каралася жорстким побиттям винного палками, та «велика крадіжка», що каралася смертю. У разі збитків іншій особі винний був зобов'язаний відшкодувати заповідані збитки, а в разі неможливості це зробити він підлягав смерті [21, с. 135–136]. До третьої належали: порушення військової дисципліни, зловживання владою з боку військових і цивільних начальників. Також, слід додати узурпацію (повалення влади), спробу самопроголошення самого себе ханом без установленого порядку виборів на курултаї та подальшого ритуального возведення на трон [21, с. 126]. Що стосується порушення військової дисципліни, то смерті підлягав військовий, який незаконно привласнював добич або залишав місце військової служби. Також «Велика Яса» містить положення, яке забороняло воїну залишати місце його служби. У разі порушення цієї заборони смертю карався не лише зазначений воїн, але і керівник «військової одиниці», який прийняв (приховав) втікача [21, с. 130]. Можна сказати, що кримінальне право в «Великій Ясі» мала конкретний, казуїстичний характер.

В «Ясі» також є положення, які стосуються цивільного, сімейного і комерційного прав. Незважаючи на те, що положення цивільного законодавства дуже мізерні в ній, проте вона містить в собі спадкове право, яке, у свою чергу, спиралась на звичаєві норми. Згідно з ним діти рабинь вважалися законнародженими і мали таке ж право на спадок батька, як діти, що народилися від законних дружин. Поділ спадку відбувався таким чином: старшим дітям дісталася більша частка, ніж молодшим. Наймолодший син залишався жити в будинку батька. Статус дитини встановлювався статусом матері. З декількох дру-

жин та, яка першою вийшла заміж, а іноді та, рід батька якої дуже знаменитий, по праву може називатися головною дружиною в будинку чоловіка [22, с. 271]. Що стосується сімейного права, то з компіляції Петі де ла Круа ми можемо дізнатися про існування закону про шлюб: «Чоловік повинен купувати собі дружину і ніхто не повинен одружитися на дівчині, з якою він у родинних зв'язках першого або другого ступеня, але у всіх інших ступенях шлюб дозволявся... Багатоженство було дозволено, а також використання рабинь в якості наложниць». Також з інших фрагментів ми можемо дізнатися, що «по смерті батька син розпоряджається долею його дружин, за винятком своєї матері, може одружитися з ними або видати їх за іншого» [22, с. 271]. Що стосується самої жінки в сім'ї, то вона займала особливе місце в ній. Зокрема, це чітко ми можемо в самій «Ясі»: «Управління майном сім'ї належить жінкам. Вони купують і продають що і як знайдуть потрібне. Чоловіки займаються охотою і війною і більше ні в що не входять» [22, с. 271].

Незважаючи на те, що «Велика Яса» здебільшого була суворим і жорстким збірником законів, проте він містив в собі так звані етичні декларації: любити один одного; перешкоджати злу і несправедливості; поважати чистих, справедливих і мудрих людей; не надавати значення багатству; засуджувати зраду; бути рівними в праці тощо [23, с. 50]. Це свідчить про їх гуманність і розумність, що вже було характерне навіть для тих часів.

Таким чином, «Велика Яса» мала важливе правове значення для подальшого розвитку монгольської право-

вої системи, що полягало в тому, що саме цей збірник законів став основним джерелом її створення, незважаючи на неповноту положень. Хоча він і був створений на основі звичаєвих норм тюрків-монголів та представляв собою звичаєве право, проте управління державою відбувалося на основі закону, а не на свавіллі верховного правителя, як в східних деспотіях, які вважали себе вищими за нього. Навіть зараз в деяких країнах порушується принцип верховенства права. Закон в імперії Чингісхана був обов'язковим для всіх, починаючи від правителя і закінчуючи простим людом. Що стосується правого значення «Великої Яси», який помилково було б вважати за «кодекс» в сучасному розумінні, то він надає нам змогу замислитися над питанням щодо досконалості сучасної світової правової системи. Проте слід визнати, що цей документ містив в собі важливі закони, що відігравали роль соціального регулятора в суспільстві, організованого в державу. Тому і не дарма «Велику Ясу» в якійсь мірі можна вважати письмовою «конституцією», хоча і неформально. Як зазначає Джувейні, закони з Яси були написані на паперових свитах, і дійсно називалися «конституцією» [24, с. 17–18]. Слід також відзначити і те, що в «Великій Ясі» чітко простежується імперська ідея, яка полягала в прагненні Чингісханом і його наступників створити потужну монгольську імперію. Можна з впевненістю сказати, що їм вдалося це реалізувати в житті. Вихід монголів на міжнародну воєнно-політичну арену Євразії стало переломним в історії людства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дугарова С. Ж. Історіографічний огляд джерел «Великої Яси» Чингісхана, Гуманітарний вектор. 2012. № 4 (32). С. 204–211.
2. Мінжин Ц. Їх засаг. Улаанбаатар: Монгол улсин шинжлэх ухаани академийн туухийн-хурееден, 2009. 287 х.
3. Вернадський Г. В. Історія Росії. Монголи та Русь: підручник. Твер: Леан, 1997. С. 480.
4. Рязановський В. А. Велика Яса Чингісхана. Вісті Харбінського юридичного факультету. 1933. Т. 10. С. 34.
5. Вернадський Г. В. Про склад Великої Яси Чингісхана. Дослідження та матеріали з історії Росії та сходу. 1939. Вип. № 1. С. 6–7.
6. Хара-Даван Е. Чингісхан як полководець та його спадщина: підручник. Белград: Видавництво автора, 1929. С. 196.
7. Владимирцев Б. Я. Чингісхан: підручник. Санкт-Петербург: ТОВ «Академ», 1998. 389 с.
8. Гумільов Л. Н. Стародавня Русь і Великий степ. Підручник. Москва: АСТ, 2015. 752 с.
9. Лісова К. С. Звичаєве право: курс лекцій. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2012. 94 с.
10. Ширижик В. М. Розмежування простого права та звичаю на прикладі кочових народів Центральної Азії в період правління Чингісхана. Гуманітарні, соціально-економічні та суспільні науки. 2015. № 3. С. 270–280.
11. Гурлянд І. Я. Степове законодавство з найдавніших часів до 17-го століття: монографія. Казань: Друкарня Імператорського Казанського університету, 1904. 112 с.
12. Молчанов І. В. Звичай у системі джерел права. Збірник тез Всеросійської науково-теоретичної конференції «Системність у державно-правових явищах та інститутах: теоретичні та історичні проблеми». Єкатеринбург. 2006. С. 68.
13. Мухаметов Ф. Ф. «Яса» Чингісхана та її роль в монгольській правовій системі. Вісник Челябінського державного університету. 2006. № 3. С. 64–71.
14. Голубинський Є. Щит чи меч? Вітчизна. 1997. № 3–4. С. 77–84.
15. Рязановський В. А. До питання щодо впливу монгольської культури та монгольського права на російську культуру і право. Питання історії. 1993. № 7. С. 158–166.
16. Груссе Р. Чингісхан: Підкорювач Всесвіту / пер. з перської В. Ф. Мінорській. Москва: Молода гвардія, 2000. 435 с.
17. Плано Карпіні Дж. Дель Історія монголів: підручник. Москва: Погляд, 1997. 357 с.
18. Маймескулов Л. Н., Тихоненков Д. А. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: підручник, за редакцією Л. Н. Маймескулова. Харків: Право, 2011. 872 с.
19. Владимирцов Б. Я. Суспільний устрій монголів. Монгольський кочовий феодалізм: підручник. Ленінград: Вид-во АН СРСР, 1934. 315 с.
20. Рязановський В. А. Монгольське право (переважно звичайне). Історичний нарис: підручник. Харбін (Китай): Типогр. Н. Е. Чинарьова, 1931. 352 с.
21. Почакаєв Р. Ю. Право Золотої Орди / за ред. І. М. Міргалеев. Казань: Вид-во Фен АН РТ, 2009. 260 с.
22. Березін І. М. Нарис внутрішнього устрою улуса Джучиева. Праці східного відділу Імператорського археологічного товариства. 1868. № 8. С. 85–456.
23. Акунін Б. Частина Азії. Історія Російської держави. Ординський період: підручник. Москва: АСТ, 2014. 393 с.
24. Джувейні. The Tarikh-I – Jahan gusha of Alaud-Din Ata Malik-I – Juwaini ... edited by Mirza Muhammad idn Abdul-Wahhab – I – Qazwini. P. 1–2. Leyden – London, 1912–1916. 227 p.